

ЕВРЕЙСКИЯТ НЕКРОПОЛ В СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВ

КОНСТАНТИН ТОТЕВ, ИВАН ЧОКОЕВ

В настоящата работа въз основа на критически анализ на някои исторически сведения и предания, археологически разкрития и материали се привеждат доказателства за по-точното локализиране на еврейския некропол в средновековната българска столица през втората половина на XIV в.

Първите сведения за разположението на еврейския квартал и некропол в Търново дава В. Стоянов-Берон през 1886 г. в книгата си "Археологически и исторически изследвания", които стават отправна точка в опитите на съвременните изследователи за тяхната локализация в градоустройствената схема на българската столица.¹ Обикаляйки за пръв път търновските старини през 1856 година, а после и след Освобождението, авторът привежда старателно подбрани данни и целенасочено обобщени изводи, направени на базата на местни предания и запазени останки, които осветляват различни паметници и периоди от историческото минало на града. Благодарение на тях днес научаваме, че "... на стръмното равнище откъм северозападната част на Трапезица са живели, както по предание се разказва и уверява, Евреи ...". По нататък Берон обяснява, че не се знае по какви причини и кога са били заселени там, колко време са живели и кога са се изселили.² От особена важност е уточнението, което прави: "Знаем само и видяхме останките от гробища на тая стръмна местност и се разказва по предание, че тук са били Еврейските гробища."³

Още по-убедителни са поясненията, които предлага К. Иречек в книгата си "Пътувания по България", където категорично посочва: "... под Трапезица се виждат някои от еврейските гробове"⁴. През 1910 г. К. Шкорпил съобщава за еврейска махала "... под северозападния склон на Трапезица, в местността Черничак, в последно време по съобщение на г-на Москова, намерени са тук и стари еврейски гробища"⁵. Всичко това, както и някои материали, открити в тази част от подножието на Трапезица, дават сериозни основания през 1956 г. на тогавашния музеен уредник Я. Николова в "Пътеводител на Търново" да подкрепи с новопостъпилите археологически находки първите сведения на В. Берон за местонахождението на еврейския квартал.⁶ За съжаление тези наблюдения и изводи не са намерили място и вярна интерпретация

в някои от ранните трудове на Д. Ангелов. В тях авторът, без да привежда каквато и да е аргументация, определя местонахождението на еврейската махала "под североизточния склон на Трапезица", т.е. в района на църквата "Св. Димитър Солунски".

Едно от най-ранните известия за статута на "другоезичници" и "друговерци" на територията на Византийската империя предлага отговорът на охридския архиепископ Димитър Хоматиян /1216-1230/ по повод на запитване дали е позволено на арменците да строят свободно църкви в християнските градове. В него категорично се казва, че: "... е позволено и възможно на евреи, арменци, ислиямити, агаряни и др. ... да живеят свободно в християнските градове, обаче не заедно с християните, а разделени от тях". За целта според същото сведение са били определяни специални места за техните махали, било вън от града, било вътре в него, където те могли да строят своите църкви и жилища, без да имат право да се заселват в определената за православните жители територия.⁸

Обстоен коментар, засягащ еврейската общност в столичния Търновград от средата на XIV в., предлага цариградският патриарх Калист в Пространното житие на Теодосий Търновски. Умело използвайки агиографския жанр, византийският духовен глава съобщава за масови антихристиянски прояви на евреите срещу търновските църкви и свещеници, както и за свикания по този повод през есента на 1359 г. в българската столица църковен събор, на който били осъдени и трима евреи.⁹ Важно място в българските писмени извори, свързани с еврейското присъствие в средновековна България, заемат съобщенията за произхода и личността на втората съпруга на цар Иван Александър. Например в Борилския синодик за нея се казва следното: "На Теодора, благочестивата царица на великия цар Иван Александър, която бе от еврейски род, приела след това светото кръщение и запазила цяла благочестивата си вяра, основателка на много църкви, въздигнала различни манастири, майка на великия цар Иван Шишман, вечна памет."¹⁰ Същото в общи линии се отбелязва в послеслова на Лондонското евангелие от 1856 г., в една приписка на гръцки език от 1368 г. и в още няколко други ръкописа от това време.¹¹

Повече възможности за проследяване на ктиторската дейност на втората съпруга на българския цар предлагат останките от нейния образ върху стенописи от "Църквата" /60-те г. на XIV в./ и "Съборената църква" /края на XIV в./ при с. Иваново, Русенско.¹² При второто изображение единствено са запазени част от буквените означения на името на царицата Теодора II, майка на цар Иван Шишман.¹³ Някои историци и изкуствоведи идентифицират нейния образ въз основа на следните особености: ктиторката е представена с нимб, без корона, т.е. изтъкнат е царският произход, но в момента на дарението тя вече е била вдовица и не е заемала престола. Характеристиката на фигурата и светското облекло изключват възможността тук да се касае за първата замонашила се съпруга на

цар Иван Шишман.¹⁴ Моделът на църквата, която Теодора II поднася, в случая отговаря до голяма степен на плана на "Съборената църква". На ктиторската сцена от "Църквата" Иван Александър поднася модела на скалната църква "Св. Богородица". Отдясно на владетеля е запазена част от фигурата на неговата втора съпруга. По въпроса за цялостната идентификация на ктиторските образи единствено Н. Ангелов счита, че портретът принадлежи на цар Иван Асен II, т.е. връща датировката на стенописния ансамбъл с цял век.¹⁵

Провеждайки спасителните разкопки на северозапад от хълма Трапезица в местност, където според В. Берон са се намирали старите еврейски махала и гробище, Н. Ангелов през 1960 г. разкрива 15 гроба и въз основа на техния инвентар с учудваща категоричност заявява, че е открил "... некропола на столицата на Втората българска държава", като приема, че резултатите от неговите проучвания опровергават по безспорен начин че "... на това място са се намирали еврейският квартал и еврейските гробища".¹⁶ Малко по-късно той продължава своите изследвания, като предлага нова локализация на еврейския квартал в Търновград под южния склон на хълма Трапезица, но този път се основава на сведенията на В. Берон.¹⁷ Явно става въпрос за манипулативно ползване на фактологията от този основен източник, където изрично се казва, че еврейският квартал и гробища са се намирали на северозапад от хълма Трапезица.¹⁸ В резултат на всичко това Янка Николова в друг пътеводител за града безрезервно приема тези свидетелства¹⁹, а съвсем наскоро в "История на Велико Търново", погрешно цитирайки В. Берон, локализира еврейския квартал под южния склон на хълма Трапезица.²⁰ Единствено Т. Драганова явно затруднена от противоречивото използване на фактите, разграничава и посочва квартала и гробището на евреите и на двете места, уточнени от В. Берон и Н. Ангелов.²¹

Липсата на сигурна аргументация в приведените противоречиви твърдения и изводи на почти всички автори, засягащи въпроса в по-ново време, за локализацията на еврейската махала налага внимателното преразглеждане на материалите и наблюденията от спасителните разкопки, проведени от Н. Ангелов в северозападното подножие на крепостта Трапезица. Необходимо е на първо място да отбележим, че в този район доста преди разкопките са били засегнати и разрушени гробове с ценни находки. Например във фонда на Търновския музей се съхранява златна обеча, която е регистрирана в инвентарна книга, че произхожда от гроб в еврейската махала при гара Трапезица от северозападната страна на хълма. Другата обеча, немерена пак там, се пази в Археологическия музей в София. Според бившите собственици на производствените сгради, намиращи се в непосредствена близост до терена, проучен от Н. Ангелов, по време на строителството са били открити гробове с много украшения. През есента на 1959 г. непосредствено преди

археологическата намеса при нови строителни работи в този район са били разрушени над 20 гроба, в някои от които са забелязани остатъци от сърмен текстил²² /обр. 2а,б/.

На това място през февруари 1960 г. Н. Ангелов разкрива 11 гроба, а по-късно още 1 на около 30 м северозападно от първите. Същата година при изкопни работи в двора на тогавашния промкомбинат при прокопаване на път на около 100 м северозападно от проучвания терен са разкрити нови 3 гроба. Отдалечеността на последните 4 гроба, вкопани на малка дълбочина /0,40 м/, липсата на всякакъв инвентар и най-вече положението на ръцете - кръстосани на гърдите - ни карат да ги отделим от първите 11 погребения, ситуирани на компактно пространство /70 кв. м/ в малкия вътрешен двор на фабриката.

Гробовете са били вкопани на сравнително еднаква дълбочина /1,50-1,70 м/ от нивото на съвременния терен. Погребаните в тях 8 възрастни индивида и 3 деца са били ориентирани запад-изток. При 6 от тях са открити остатъци от златотъкани текстилни ленти, украсявали някога скъпите дрехи на погребаните. Сърмените останки са се намирали върху и около главата, раменете, лактите и кръста. Украсата върху някои от тях е орнаментирана с Х-образни знаци, отколкото с кръстни, както твърди Н. Ангелов²³ /обр. 2а/ Прегледът на текстилните останки налага от само себе си извода за твърде високия процент на погребаните със сърмена украса на облеклото - 55% от всички или 62% от възрастните индивиди. В един гроб са намерени чифт златни обеци с бисери, а в други три, сребърни и позлатени бронзови копчета. Разглеждайки остатъците от сърмена украса върху черепа на скелет No 1, Ангелов се опитва да докаже, че се касае за останки от сокай, използвайки за сравнителен материал етнографски извори и дори търси паралели в стенописите на църквата в с. Хотница от XIX в.²⁴ Публикуваната снимка на сърмената украса и разположението и върху черепа ни подсказват, че в случая по-скоро става въпрос за шапка, а не за някакъв ранен прототип на сокайно забраждане /обр. 2в/.

Установеният от нас висок процент на гробовете с останки от скъпи дрехи и изобилието на сърмата в тях, говорят не само за много доброто финансово състояние на тази група погребани, но явно и за определени традиции в тяхното облекло и погребален обичай.

Разглеждайки описанието на гробовете трябва да отбележим, че при оформянето на 4 от тях /36%/ са използвани камъни, и то едри.²⁵ В гроб No 10 скелетът е ограден с изправени, плочести камъни, а в гроб No 2 на 0,25 м над краката е открит голям, грубо оформен квадър от пясъчник. От дясната страна и успоредно на скелета в гроб No 5 също е лежал голям продълговат камък. Най-интересна в това отношение е намерената плоча в гроб No 11, чиито размери са били 1,80/0,50/0,12 м. Тя е била полуповдигната от южната страна и при разкриването на погребението Ангелов установява следи от ограбване.²⁶

Повече възможности за идентифициране верската принадлежност на погребаните от разглеждания некропол предлага ориентацията на ръцете. Само за два гроба Ангелов не представя данни за такава, тъй като гроб No 1 от гърдите надолу е разрушен, а детският скелет в гроб No 7 е силно изтлял. В 4 от останалите 9 гроба /44%/ ръцете са спуснати покрай тялото. При 2 от погребенията /22%/ дясната ръка е разположена до тялото, а лявата е на гърдите или върху коремната област. Освен това в гроб No 11 ръцете са поставени на корема, събрани в китките, което най-вероятно е резултат от пристягане при обвиването в погребалния саван.

Високият процент на полагане на горните крайници покрай тялото не дава основание да се предполага за християнски погребален обред. Ето защо при отбелязаните процентни съотношения не може да се твърди за влияние на други религии върху християнския обред, а по-скоро обратното - православният обред прониква в друг погребален обичай, ако въобще е допустимо. Диспозицията на ръцете в случая свидетелства, че се касае за погребения, при които мъртвецът се обвива и пристяга в саван, което е обичайно за юдейската обредна практика.

Изложените по-горе съображения по отношение резултатите и наблюденията на Н. Ангелов в публикувания от него некропол позволяват не само да се усъмним в категорично изразеното становище, че тук се е намирал средновековният некропол на столицата, но и да обърнем отново поглед към отхвърлените с лека ръка исторически сведения и съвместно събрани материали, осветляващи живота в северозападното подножие на Трапезица или в т.нар. еврейски квартал /обр. 1/. За това негово разположение в плановата схема на Търновград подсказва най-вече характерът на ситуирания некропол, границите на който могат да се търсят само ако се имат предвид разрушените още преди редовните археологически проучвания гробове с ценен погребален инвентар.

БЕЛЕЖКИ

1. *Стоянов-Берон, В.* Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886, с. 19
2. Пак там
3. Пак там
4. *Иречек, К.* Пътувания по България. С., 1974, с. 301. За съжаление авторът не посочва къде точно под Трапезица е видял останките от еврейското гробище. За своите наблюдения и изводи същият се е базирал, от една страна, на местните предания - най-вероятно тези, които е ползвал и Берон, и от друга, на собствения си изследователски метод.
5. *Шкорпил, К.* План на старата българска столица Велико Търново. ИБАД, т. I, 1910, с. 146

6. *Николова, Я., Тр. Тунев.* Пътеводител на Търново, С., 1956, с. 32
7. *Ангелов, Д.* История на България, т. I, С., 1954, с. 195; Към въпроса за средновековния български град, Археология, 1960, 3, с. 12, 13; Н. Ангелов твърде аргументирано оборва мнението на Д. Ангелов в статията си Средновековен некропол в Търново, ИОМВТ, т. 1, 1962, с. 31
8. *Pitra, J.* *Analecta sacra et classica specilegio solesmensi parata*, t. VI. *Juris ecclesiastici graecorum selecta paralipomena.* Parissis et Romae 1891, coll. 661-664; *Д. Ангелов.* Принос към наросностните и поземлени отношения в Македония. /Епирски деспотат/ през първата четвърт на XIII в., ИКНК, т. IV, сер. 3, 9147, с. 6 сл.; Към въпроса за средновековния ... с. 13
9. *Стара българска литература.* т. 4, С., 1986, с. 443-468
10. *Дуйчев, Ив.* Старата българска книжнина, кн. 2, С., 1944, с. 163
11. *Божилков, И.* Фамилията на Асеновци, С., 1985, с. 168
12. *Василев, А.* Ивановските стенописи, С., 1953, с. 22-26, обр. 15, 18; *Велда Марди-Бабицова.* Иваново - уникален комплекс на стенописите от Търновската живописна школа. Векове, 1980, 5, с. 5-16
13. *Марди-Бабицова, В.,* цит. съч., с. 15
14. Пак там
15. *Ангелов, Д.* Към историята на скалния манастир при с. Иваново. Археология, 1962, 3, с. 18; *В. Марди-Бабицова,* цит. съч., с. 10
16. *Ангелов, Д.,* цит. съч., с. 30
17. *Ангелов, Д.* Средновековният град Търново според изворите от XII-XIV в. и досегашните археологически разкопки. ИОМВТ, 2, 1964, с. 13, 14; Същият автор в статията за средновековния некропол, без да ползва конкретното описание за разположението на еврейския квартал от В. Берон, но цитирайки същата с. 19 приписва нова локализация на квартала в местността Чифутлука. Същото месторазположение Ангелов приема и разработва, ползвайки по същия начин В. Берон и К. Иречек в цитираната в тази бележка статия.
18. *Берон, В.,* цит. съч., с. 19
19. *Николова, Я., Т. Драганова, Хр. Нурков.* В. Търново - пътеводител, С., 1968, с. 82
20. *История на Велико Търново,* С., 1986, с. 276-277
21. *Драганова, Т.* Търново през XIX в. /Градоустройствен облик по документи, пътеписи, спомени на съвременници и снимки/ ИОМВТ, 5, 1972, с. 170 и бел. 43. За по-конкретното локализиране на местността Черничака благодарим на ст. н. с. К. Панайотова от ИМ - В. Търново.
22. *Ангелов, Н.* Средновековен некропол ... с. 24. Тези гробове са включени от Я. Николова в История на В. Търново, с. 278, като свързани с живота на средновековен квартал по северозападния склон на хълма Трапезица.

23. Ангелов, Н. Средновековен некропол ...с. 26, обр. 8

24. Пак там, обр. 6, с. 31-33, обр. 14

25. Последните наблюдения насочват отново вниманието към съобщението, което предлага В. Берон за останките от стари гробища, без да посочи какяво точно е видял. Според нас най-вероятно това са били следите от каменни надгробни паметници, които са забелязани и от К. Иречек по повърхността на ската.

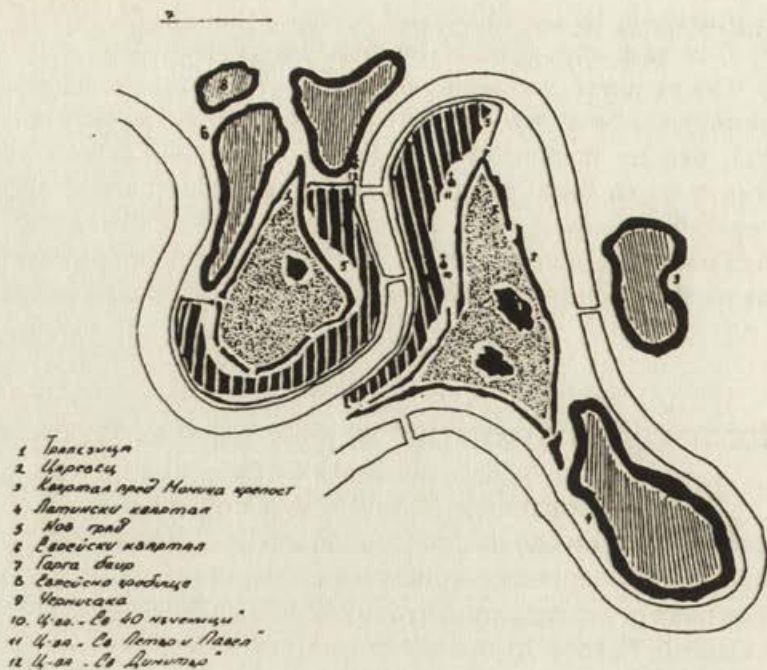
26. Трябва да поясним също, че при оформянето на еврейските гробове по традиция са били използвани много и различни камъни.

THE JEWISH NECROPOLIS IN THE CAPITAL TURNOVO

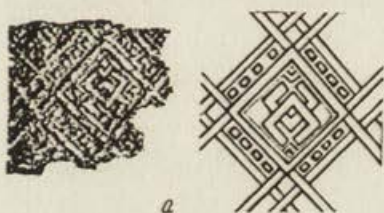
/summary/

Konstantin Totev, Ivan Chokoev

In the article, on the basis of critical analysis of the some historical information and legends, archaeological disclosures and materials, there has been given data concerning the Jewish Necropolis lokalization in the Capital Turnov in the second half of XIVth c.

Обр. 1. План-схема на столичния Търновград през XIV в.

Обр. 2 а,б,в. Остатъци от сърмена украса върху черепа от гроб No 1. Опит за графична реконструкция